

11. Біжить мати, біжить мати, біжить проз віконце,

Лежить дочка-одиночка лицем проти сонця.

12. Лежить дочка й одиночка, кров гаряча ж ллється,

¹ Історичні пісні. – К., 1961. – С. 309.

² Українські народні пісні. – К., 1967. – С. 487, 488.

³ Жартівливі пісні. – К., 1967. – С. 196.

⁴ Нині – Кам'янський район.

⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским / издан под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. – С.Пб., 1877. – Т. 4 : Обряды. – С. 130–132, 138, 349.

⁶ Українські народні пісні. – С. 661.

⁷ Рекрутські та солдатські пісні. – К., 1974. – С. 137.

⁸ Історичні пісні. – С. 502, 503.

⁹ Лисенко М. Зібрання творів : у 20 т. – К., 1956. – Т. XV–XX.

¹⁰ Квітка К. Українські народні мелодії. – К., 1922. – С. 101–104 (№ 316–320).

Коло неї мале дитя, як рибонька в'ється.

13. Ой, доню ж моя, ж доню, чим ти ж не вгодила,

Що ти ж свою голівоньку під ніж підложила.

¹¹ За одиницю збереження береться одна бобіна або касета.

¹² Цікавим є той факт, що у 2001 році, коли наша група збирачів була в цьому селі, одна з інформанток виявилася дочкою того виконавця на сопілці. Цей інструмент вона нам подарувала.

¹³ Українське народне багатоголосся. – К., 1963. – 540 с.

¹⁴ Колядки та щедрівки в сучасних записах. – Черкаси, 2003. – 248 с.; С. Китова. Родовід пісні. «Малороссийские песни» М. Максимовича (1827 р.) та їхні сучасні записи. – Черкаси, 2004. – 224 с.

¹⁵ Сюди зараховуємо пісні без будь-якої приуроченості (незалежно від їхнього змісту).

¹⁶ с. Шабельники затоплено внаслідок будівництва Кременчуцького водосховища в 1956–1960 роках. Його жителів було переселено в с. Тіньки.

Раїса Гаврилюк

УДК 398.21(477)

Дві казки з одним закінченням

Передмова

Жила колись у нашому селі жінка, звали її Теклею. Нащадки її мешкають тепер далеко від наших країв, тому можемо дозволити собі не змінювати імені цієї людини. Ще й тому, що про саму, про її особисте життя — майже ні слова, хіба лише про те, що знала вона безліч казок, уміла їх майстерно розповідати. Складені Бог зна ким і коли, доточені чи скорочені протягом часу, ці народні оповідки втрапили до неї, безграмотної сільської жінки, і вона, наче губка воду, ввібрала їх у себе. У довколишніх селах не було такої оповідачки, як вона.

КАЗКИ БАБИ ТЕКЛІ

Текля мала з дитинства слабкий зір, працювати ні коло худоби, ні коло землі не могла, у маленькому господарстві та в городі поралася її сестра-близнючка. Чи примушували раніше сестер працювати в колгоспі — хтозна, напевно... Та після війни були вони вже старенькими, сухенькими бабунями.

Отож, вільна від домашніх клопотів, Текля мала час розказувати людям казки. У цьому був її своєрідний заробіток. Дивися, хтось із односельців запросить до хати (особливо в Різдвяні свята), пригостить, із собою кусень дасть. А тут і сусіди на-

хопляться, хочуть бабиних казок послухати. Хто мав що дати — приносив із собою, а не мав — ніхто за те не судив. Люди ледь-ледь зводилися на ноги після війни та голоду.

Дивним був той час, вживалися в ньому бідність та щирість людська. Сусіди і грязюки за ногами нанесуть до хати, і насміються, лузаючи гарбузові та соняшникові зернята, а господиня наче й не бачить цього, ще й своїм насінням пригостить. Підуть люди з хати — замете. Вжахнуться теперішні молоді господині: у якому бруді колись жили! Неправда, навіть і за сучасними мірками. От зараз шпалерами обклеюють кімнати ізсередини. Раз у три-чотири роки! А тоді — мастили стіни та стелю білою глиною чи вапном по кілька разів на рік, перед кожним великим святом. А щосуботи піч підбілювали та столи й лавки шкребли. Уміли жіночки і хатини свої причепурити, і радіти з того, що хтось до хати зайшов: своє розказав, твоє послухав, новину переповів. І не так важливою інформація була, як тепло іншої душі. Змучені лихоліттям, люди шукали його і знаходили.

Запрошували Теклю й до сусідніх сіл. Родичі, знайомі. Приходила, залишалася ночувати в когось. І тоді ввечері збиралися в доброзичливих господарів сусіди з усієї вулиці: дівчата, молоді, бабуні з онуками.

...Казки баби Теклі через десятки років переповідали жінки своїм дітям та онукам. На жаль, небагато. Наче насінинки, розвіяв решту тих казок вітер-час по широкому простору — куди лишень хватило духу донести... Може, десь проросли вони, вирости, розквітли? Слухало ж їх багато-багато людей...

Ще пам'ятають казкарку бабу Теклю теперішні бабусі — повоєнні дівчата. А самі казки? Хіба ніхто з них не переповів їх своїм онукам? Жаль.

Лишити добре ім'я по собі — це єдине, що потрібне людині після життя. Навіть якщо забудуть суть земних справ її, але

згадуватимуть по-доброму — хороша була людина.

Та шкода забутих Теклиних казок...

Казка перша

Пішла дівка по воду до криниці. Витягнула відро, а тут звідки не візьмись — гарний молодий козак на доброму коні.

— Геї дівко! Напій коня — будеш моя.

Дівка коня напоїла, козак скочив у сідло, пришпорив вороного, і закуріла дорога під копитами. А дівчина лишилася стояти біля криниці. Стоїть та журиться — півгодини, години...

Не дочекавшись дочки з водою, прийшла до криниці її мати.

— А чого це ти, доню, води не несеш, чого стоїш та журишся?

— Ой мамо, що я Вам розкажу! Їхав мимо гарний молодий козак на коні, сказав до мене: «Дівко, напій коня — будеш моя». От я стою та й журюся, ми ж такі бідні, мамо, немає у мене посагу. Як же заміж іти?

Стали вдвох журитися. Свати прийдуть, а пригостити їх немає чим, і скриня нареченої порожня...

Вернувся з роботи від пана син старої. Бачить: у хаті не палено, не варено і води катма. Ні матері, ні сестри. Хотів по воду піти — відер немає. Виглянув убік криниці — стоять обидві, чимось зажурені. Пішов до них, запитав, що сталося. І повідала сестра братові про свою і радість, і печаль водночас. Їхав, мовляв, гарний козак на коні, промовив до неї: «Геї дівко! Напій коня — будеш моя». Тепер журяться з мамою, чим сватів пригощати, де придане взяти...

Розсердився брат і сказав:

— Піду в світ! Як знайду розумніших — з ними лишуся, а не знайду — вернуся додому.

І пішов у світ.

Ішов він, ішов, і привела його дорога в якесь велике село. Дивною здалася парубкові вулиця: ніде ні душі. Кури під тинами порпаються, собаки з-за тинів гавкають, а людей не видно. Коли пройшов ще трохи, побачив натовп біля церкви.

Люди щось вигукували, увага всіх була прикута до того, що творилося під стіною церкви. З-за спин людських хлопець не міг розгледіти, що там таке, тому пропхався наперед. І бачить: з десяток дебелих чоловіків вовтузяться зі здоровенним волом, віл обв'язаний попід живіт мотузками, і за ті мотузки смикають інші мужики... на даху церкви!

— А що це ви робите, люди добрі? — запитав парубок.

Йому стали пояснювати ті, що поруч з ним стояли:

— Така тут okazія, чоловіче добрий... Помер у нашому селі дуже багатий чоловік, а як помирав, заповів вола на церкву. То оце всім миром стараємося виконати заповіт шанованої в селі людини, тягнемо вола на церкву.

Взявся наш парубок толкувати людям, що їх односелець, царство йому небесне, бажав, щоб вола продали, а гроші віддали на потреби церкви.

— Але-е-е...

— Таки-так, напевно...

— На церкву — так на церкву! — кричав натовп.

Вибрався парубок з того людського гармидеру на дорогу і пішов далі — розумніших шукати.

За годину-другу дістався він до іншого села. Перша хата при дорозі дивною здалася: двері є, а вікон немає. Зупинився здивований хлопець. Аж тут з хати вибігає молода жінка з решетом у руках та гайда по подвір'ю. Бігає і решетом наче повітря загібає. Забіжить до хати — вибіжить, і знову по току носиться.

— А що це ви, господине, робите? — гукнув парубок.

— Сонце ловлю та до хати ношу, — охоче відповіла жіночка. Побудували ми з чоловіком нову хату, а в ній світла немає. У сусідських є, а в нашій — темно. От я й ловлю сонце решетом та в дім ношу.

— Ну і як, багато наносили?

— Та ніскільки, — сумно відповіла молодця. — Через дірки в ситі витікає, і до сіней не доношу. Казала я чоловікові, щоб дозволив

мені відром носити, а він каже, що відро завважже для мене, а сито — саме під силу.

— Якщо хочете, я зроблю так, що світло саме ввійде у вашу хату, — сказав парубок.

— Ой голубчику-братику! Зробіть! Ми з чоловіком заплатимо Вам.

Хлопець велів принести сокиру.

Вирубав у стінах отвори, розтлумачив господареві, що далі робити — щоб справжні вікна були, як у сусідів.

Отримавши заробіток з рук щасливої пари, пішов наш мандрівник далі — шукати-таки розумних.

Ішов та йшов, уже звечоріло, коли підходить до якогось села. Попросився в крайній хаті переночувати. Господиня, літня жінка, сказала, що її чоловіка вдома нема, на хурманці він. Повинен би вже й вернутися, бо знає, що свиня має пороситися...

— То залишайся, дитино, допоможеш мені.

Ще звечора прийняли поросятко, свиню з ними розмістили під тапчаном біля печі, на тапчані господиня постелила парубкові — щоб міг почувти, що там під ним робиться, аби молода льоха поросяткам не нашкодила.

Втомлений за день, спав подорожній міцно. Аж на ранок розбудили його «сусіди» знизу — попискуванням та поцмокуванням: свиноматка мирно годувала своїх дітей.

Топилося в печі, на лаві стояла пікна діжка з тістом, яке вже добре підійшло, а господині в хаті немає. Парубкові вже б і поснідати... І подумав він: «А що як спекти підпалка. Господиня, мабуть, по воду пішла, криниця не близько, встигну».

Швиденько відірвав кусок тіста, розплескав у долонях, розгорнув трохи жар коцюбою та й шубовсть підпалка на черинь. За кілька хвилин — готовий! Та лише встиг вийняти з печі, як почув, що господиня сінешні двері відчиняє. Переляканий хлопець завертівся по хаті: куди сховати?! А хазяйка вже й клямкою клацнула. І він мах того підпалка під тапчан!

Заверещали попечені поросята, тривожно захрюкала свиня.

— А що тут сталося, чого це вони розходилися? — запитала жінка в хлопця.

— Та це я розказав льосі, що в моєму селі живе її сестра, і вона на днях дочку заміж віддає. То поросята на весілля просяться...

— Ай, чоловіче добрий, — забідкалась господиня, — як же то зробити, щоб вони на те весілля потрапили? Чоловіка вдома нема, хто ж їх відвезе?

— Та я можу, — сказав парубок.

— То виручіть, будьте милосердні! Як же ото в сестри на весіллі не побувати... Я запряжу у візок лошаків, що вже привчені до воза, бо старішими кінями чоловік на хурманці. Ще маємо молодого жеребця, та він дуже норовистий.

Вклали свиню з поросятами на візка, парубок цвяхнув батіжком і поїхав у зворотному напрямку. Пора, — подумав хлопець, — вертатися додому. Розумніших не зустрів, а дурних і своїх досить.

Того ж дня, десь під обід, вернувся з хурманки чоловік. Жінка кинулася до нього з радісною новиною, поїхала, мовляв, наша льоха з дітками на весілля... Не здивувався, лише спитав, якою дорогою, вивів зі стайні жеребця й верхи кинувся навздогін. Наш парубок ще здалеку запримітив вершника, звернув у лісок, прив'язав коней у куцах, а сам вернувся на дорогу, на узбіччі справив велику нужду, накрив шапкою, сів поруч на траві, шапку руками притримує...

Підїжджає до нього вершник:

— Гей хлопче, чи не бачив ти часом візка, запряженого двома молодими кониками, а на візку — свиня з поросятами? Чи не проїздили мимо тебе?

— Бачив, але це було ще вранці, важко буде догнати.

— Мені і справді не під силу. Ніч в дорозі, не спавши, голодний... А ти — молодий, а якщо я заплачу тобі за допомогу, виручиш, доженеш супостата?

— Та бачите, дядечку... Я тут золотого птаха впіймав, накрив шапкою та чекаю ночі, коли він засне, щоб сонним взяти до рук, бо виривається дуже...

— Та я потримаю твого птаха.

— Згода. Але до ночі під шапку не лізьте, птах дуже прудкий, вирветься — втече...

— Добре-добре.

Скочив парубок у сідло молодого жеребця, кулею помчав по дорозі. Але у видолинку звернув до лісу, вернувся до місця, де стояли коні з візком, а на візку — свиняче сімейство, прив'язав жеребця до візка, взяв до рук віжки, стиха прицмокнув до гнідих... Якусь годину їхав парубок лісовою дорогою, а там і на свій шлях звернув.

А чоловік той тримав під шапкою золотого птаха, аж поки не звечоріло. Подумав: «А може, заснув уже? Візьму його за пазуху, там буду тримати, поки хлопець повернеться».

Засунув руку під шапку... Зрозумів, що сам не розумніший за свою жінку. Чортихаючись і плюючись, поплентався чоловігя додому.

Казка друга

Було це ще за панщини. Пан (чи ще його батько, а може, дід чи й прадід) встановив для своїх кріпаків такий закон: як тільки хлопець у штани вбрався — йди на панщину! Селяни жаліли своїх синів, і довго ходили ті в довгих полотняних сорочках... Уже, мабуть, коли починали на дівчат заглядатися, а ті або хихикали їм услід, або й відкрито реготали та безштаннями обзивали, бігли хлопчачки до матерів і просили пошити їм штани. Краще панщина, аніж дівочі насмішки.

Та в одній кріпацькій сім'ї батько з матір'ю свого єдиного сина таки протримали без штанив аж до двадцяти років. Пора й женитися! То ж пошила мати синові перші його штани. Вбрався хлопець, а до штанив — ще й нова вишиванка: гарний парубок!..

Пішли син з батьком на виглядини в сусіднє село до батькового приятеля, що мав дочку на виданні. Іти довелося через ліс. Хлопець захотів до вітру, зайшов за кущ, скинув штани, які від незвички дуже йому заважали, повісив їх на кущі та й забувся. І батько не приглядався до сина, не помітив, що той іде поруч лише в довгій сорочці, підперезаний

святковим червоним поясом. Іде та все повчає сина, як тому поводитися в чужій хаті перед чужими людьми, щоб сподобатися і нареченій, і її батькам.

— Не сиди мовчки!

— А що казати?..

— Ну, похвали щось у хаті.

...Зустріли їх привітно, запросили до хати, посадили на лавці під образами. Дівка з матір'ю заметушилися на стіл полудник ладнати, де вже стояла пляшка горілки, яку принесли гості. Парубок озирнувся довкола і раптом вигукнув, при цьому задерши сорочку й лягнувши себе долонями по голих стегнах (мав би цим рухом нові штани показати!):

— А в нас такі ж самі образи!..

Червоним маком спалахнуло личко дівчини, і вона миттю вибігла з хати.

...По дорозі додому батько дорікав синові:

— Дурню, таке сватання зірвав! І хто тепер піде за тебе? Де твої штани?

...Штани висіли на куці.

Пожурилися батько з матір'ю та й вирішили: хай син сам собі пару шукає — на досвітках, як інші парубки. І якось він пішов до гурту хлопців і дівчат, які збиралися в хаті одинокої старої жінки. Дівчата — хто з кужелем, хто з вишиванням: на оденки, одним словом. Та щоб з милим зустрітися на людях — щоб поговору людського не було, адже не засватані поки. А хто ще не мав пари, сподівався стріти тут.

Парубки на досвітках мали теж роботу: розважали дівок усілякими розповідями, швидше — побрехеньками. Щоправда, веселих заводіїв було один-два на гурт, інші вміли лише реготати.

Нашому парубкові було сумно в гурті ровесників, бо, як йому здалося, жодна дівчина не дивилася на нього.

Вернувся додому невеселий. Батько сказав:

— Мабуть, сидів пеньок-пеньком, у землю втупився. А ти б очима на дівок кидав!..

Думав, думав хлопець, де ж тих очей взяти, щоб на дівок ними кидати, додумався піти до панської вівчарні, де щодня різали для панів баранчика, попроситися на роботу — лупити

тушки. За тиждень роботи — повна кишенька овечих очей! З тим і пішов увечері на досвітки — окрилений надією!

Була субота, молоді — повна хата, з усієї вулиці хлопці й дівчата та ще й з інших вулиць прийшло кілька парубків до своїх обраниць. Чого тільки не переповідали, з чого не нареготалися, а дівчатам усе мало, просять нових побрехеньок. А яка вже увага розповідачеві од дівчат! І лагідно по імені називають, і дивляться на нього — аж бісики в оченятах...

— А розкажи-но, Макаре, байку про три починки! — гукнув хтось із парубків до найкращого оповідача в гурті. — Може, це про котрусь із наших дівок...

— Добре, — сказав високий білявий парубок, — але якщо хтось себе впізнає, хай не злиться, а чесно признається, чи саме так було, як з тією дівкою з якогось села.

— Чекали одні добрі люди сватів до своєї дочки. Посадила мати доньку за кужелем і наказала: «Щоб до обіду, поки свати прийдуть, три починки напрула! Аби люди бачили, кого в невістки беруть».

Сказала, а сама з чоловіком пішла з хати до роботи по господарству.

Пряде дівка, пряде, та ще й півпочинка не напрула, як їсти захотіла. Кинула роботу та гайда до печі! Витягла великий горщик з кашею, що мати вранці зварила на велику родину і для гостей, поставила серед хати на долівку, бо донести до столу не змогла, заважкеньким був... Сама на долівку сіла з великою ложкою і заходилася їсти. А тут свати — рип до хати.

— Ого, яка дівка вправна! — вигукнув один зі сватів.

А мати із сіней не бачить, що її дочка кашу наминає з великого горшка, а не за кужелем сидить, та й давай нахвалявати свою дитину:

— Оце, люди добрі, таких три за день!..

Перелякані свати кинулися геть із двору.

...Коли сміх улігся і дівчата знов засумували, наш парубок вирішив, що прийшов його щасливий момент. Він весело глянув на дівок,

вихопив з кишені пригорщу овечих очей та ну кидати ними. З переляку ті покидали кужелі та повтікали з хати.

...Вернувся наш герой додому з підбитим оком.

— А за що вони тебе? — запитав батько. — Ти ж, мабуть, за вечір і слова не мовив! А сказав би кілька гострих слів — за свого б мали.

«А й справді, — подумав хлопець, — я ж знаю багато гострих слів».

І як тільки зник синяк з-під ока, знову пішов парубок на досвітки — цього разу на сусідню вулицю, до іншого гурту.

Прийняли його привітно. Він відразу ж примітив одну дівчину. Гарна була, та сумна дуже. Коли всі сміялися, вона тільки посміхалася, але так сумно-сумно. Захотілося парубкові розвеселити її. І як тільки трапилася негамірна хвилина в хаті, він сказав, усміхаючись сумній дівчині:

— А я знаю багато гострих слів...

— Ану скажи, які? — гукнув хтось з парубків.

— Ніж! Бритва! Коса! Пилка! — весело зачастив хлопець.

— Сокира!

— Зубило!

— Цвях! — молодь прийняла «гострі» слова новака як початок гри. За «гострими» пішли «тупі» — той же ніж, але не точений; та ж пилка, та не розведена; той же цвях, але іржавий чи зламаний...

Вечір минув весело. Наш парубок почувався своїм серед своїх. А коли почали розходитися по домівках, він затримався біля воріт, щоб подивитися, чи не в парі з кимось піде сумна дівчина. Ні, ішла одна, обнявши свій кужіль.

Хлопець сміливо підійшов до неї, запропонував свою допомогу — понести кужіль...

Ця дівчина — з першої нашої казки. Ота, якій сказав молодий козак: «Гей дівко! Напій коня — будеш моя!»

Так і не дочекалася вона сватів. Тому й була сумною. Та цього вечора хлопець із сусідньої вулиці звільнив її від смутку. Покохали вони одне одного, побралися. Народилися в них діти. А то звідки б до нашого часу було стільки довірливих мрійників, яких практичні люди звуть простачками або й дурнями...